

ТИПОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

У статті розглядаються основні типологічні особливості засобів вираження суб'єктивної модальності у різносистемних мовах на лексичному, граматичному й просодичному рівнях. Було виявлено, що засоби вираження суб'єктивно-модальних значень у різносистемних мовах різноманітні, та кожна мова зберігає свою специфіку, на що впливає аналітичність й синтетичність мови.

Ключові слова: суб'єктивна модальність, способи вираження суб'єктивної модальності, просодія, компоненти просодії.

В статье изложены основные типологические особенности способов выражения субъективной модальности в разносистемных языках на лексическом, грамматическом и просодическом уровнях. Выявлено, что способы выражения субъективно-модальных значений в разносистемных языках многообразны, каждый язык сохраняет свою специфику, на что влияет аналитичность или синтетичность языка.

Ключевые слова: субъективная модальность, способы выражения субъективной модальности, просодия, компоненты просодии.

The article is devoted to identification of the main typological means of expressing subjective modality in languages related to different linguistic systems on lexical, grammatical and prosodic levels. It is observed that the means of expressing attitudinal meanings in the languages related to different linguistic systems are diverse and connected with analytical or synthetic character of the language.

Key words: subjective modality, means of expressing subjective modality, prosody, components of prosody.

Мова як унікальний засіб спілкування та обміну думок людей виконує складні функції завдяки своїй гнучкій, високо організованій системі. Завдяки системності великої кількості елементів та структурності мови забезпечується її функціонування у формі акту комунікації. Саме тому наукові дослідження у лінгвістиці останніх

десятиліть характеризуються пильною увагою лінгвістів до вивчення механізмів функціонування мови у мовленні. Дослідницький фокус лінгвістичної прагматики саме направлений на виявлення відносин мовного знаку з його користувачем, в цьому плані категорія модальності уявляється однією з найбільш комунікативно значущих.

Метою даної роботи є уточнення типологічних особливостей засобів вираження суб'єктивної модальності.

Аналізу лінгвістичних особливостей вираження засобів суб'єктивної модальності присвячені роботи В. В. Виноградова, Т. М. Корольової, А. М. Вязанкіної, О. М. Гусейнової, Н. Вус [13; 4; 9; 11; 12].

Присутність мовця у кожному реченні або висловленні реалізована в тому, що він так чи інакше ставиться до того, про що повідомляє. Це ставлення може бути або нейтральним, ніяк не вираженим, або не нейтральним. У останньому випадку мовець за допомогою різних мовних засобів так чи інакше оцінює своє повідомлення або спосіб повідомлення, щось в ньому акцентує, співвідносить з обставинами мовлення, з джерелом своєї інформації, виражає впевненість або невпевненість в тому, про що йдеться. Адже усе це широке коло значень називається суб'єктивно-модальними значеннями, пов'язане з експресивним забарвленням та з емоційним ставленням мовця до того, про що повідомляється. Очевидно, що засоби формування і вираження суб'єктивно-модальних значень у різносистемних мовах досить різноманітні: це інтонаційні конструкції, конструкції граматичні, лексичні засоби, що певним чином взаємодіють з інтонацією, частки, вставні слова. Крім того, специфічною особливістю всієї системи засобів вираження суб'єктивно-модальних значень є те, що ці засоби, як правило, виступають у тісному взаємозв'язку один з одним.

Провідними лінгвістами (В. В. Виноградов, І. Р. Гальперин, Н. Є. Петров, Ляпон, І. В. Смушинська та ін.) до засобів вираження суб'єктивної модальності у різносистемних мовах відносяться такі:

- вставні (модальні) слова і словосполучення (спеціальний лексико-граматичний клас слів й функціонально близькі до них словосполучення та речення, які у складі речення займають синтагматично автономну позицію);

- спеціальні модальні частки (використовуються для вираження почуттів: невпевненості, припущення, вірогідності, здивування, побування тощо (С. В. Мелишкевич) [1];

— спеціальні конструкції та поєднання слів (еліптичні конструкції, риторико-стилістичні фігури, синтаксичні конструкції). До останніх відносяться спеціально призначені для вираження суб'єктивно-модальних значень синтаксичні фразеологізми, тобто такі конструкції, в яких зв'язки і відносини компонентів з погляду граматичних правил виявляються нез'ясовними; різноманітні з'єднання уявляють собою спеціальні зразки, за якими можуть бути організовані ті або інші члени речення, найчастіше — його присудок або головний член (слов'янські мови), такі конструкції завжди експресивно забарвлені і сфера їх вживання — розмовне мовлення, жанри, що відображають таке мовлення, — художня література публіцистика, просторіччя);

— різнорівневі повтори (лексичні, морфологічні, синтаксичні, риторико-стилістичні, композиційні);

— вигуки (як клас слів, що володіють особливою експресивно-семантичною функцією вираження почуттів і вольових спонукань; вони використовуються як незалежне слово, словосполучення чи навіть речення, вільно введене до складу висловлювання, у спонтанному мовленні разом з інтонацією є основними засобами передачі суб'єктивної модальності (Ш. Балі)) [2];

— словопорядок (йдеться про існування об'єктивного і суб'єктивного порядку послідовності компонентів комунікативної структури, що особливо яскраво проявляється в порушенні прямого порядку слів — інверсія, — властивого англійській мові; особливо багаті та різноманітні можливості має діалогічне мовлення);

— просодія (збільшенням або зниженням показників інтенсивності, часу, зсувом формантних частот [3; 4]; просодія є універсальним засобом передачі найрізноманітніших суб'єктивно-модальних значень, будь-яке речення, що вимовляється емоційно, набуває значення експресивного, оціночного).

Як зазначає В. М. Ткачук, аналіз суб'єктивної модальності української та англійської мов вказує на значну спільність у будові їхніх функціонально семантичних полів, характеризується власними засобами вираження суб'єктивної модальності, що корелюють [5]. При цьому їх не слід ототожнювати, оскільки кожна мова зберігає свою специфіку в творенні суб'єктивно-модальних форм та їх додаткових функцій. У той же час відмінності у конкретних засобах вираження та їхньому комбінуванні фактично не впливають на загальні основи існування категорії суб'єктивної модальності. Основним є те, що знач-

ний вплив справляє співвідношення аналітичності й синтетичності в мові. Перша вносить більше число багатозначних форм та створює їхню більшу залежність від синтаксичної позиції, контексту чи ситуації спілкування. Друга за рахунок більш розвинутих морфологічних форм слів менш залежить від синтаксичного оточення слова [там же].

Продовжуючи розгляд лінгвістичних засобів вираження суб'єктивної модальності, одним із яких є просодія, нагадаємо, що у лінгвістиці під просодією розуміють систему фонетичних засобів (висотних, силових, часових), що реалізується у мовленні на всіх рівнях мовленнєвих сегментів (склад, слово, словосполучення, синтагма, фраза, надфразова єдність, текст) та відіграють смислорозрізнавальну роль [6: 303]. У довідковій літературі під засобом розуміють спосіб дії або сукупність пристроїв для досягнення мети [7: 371].

Слід вказати на те, що питання про включення просодії до засобів вираження модальних відносин у мовленні ставились ще в трудах А. А. Шахматова, Л. В. Щерби, А. М. Пешковського, але за словами Л. В. Щерби, на жаль, за тодішнього стану граматичної науки ні про типологію їх відтінків, ні про типологію відповідних інтонацій ще не могло бути й мови [8].

Вивчення просодії на сучасному етапі розвитку лінгвістики являє собою активне включення просодії у сферу комплексного аналізу звукового мовлення, який ґрунтується на зв'язності, взаємообумовленості і взаємодії одиниць різних мовних рівнів. У той же час, незважаючи на багатобічне вивчення просодії, питання про роль просодичних засобів при передачі модальних значень і співвідношення просодичних одиниць з семантичними одиницями пов'язане з недостатністю досліджень і відсутністю єдиної думки з даної проблеми. Увага лінгвістів більше прикута до розгляду лексико-граматичних засобів вираження модальних відносин [9]. Відмічено, що набагато рідше приділяється увага просодичним засобам вираження модальних значень [10; 4; 11]. Це пов'язано з відсутністю єдиної думки щодо питання про зміст функції просодії. Діапазон точок зору суттєво різниться, від повного заперечення наявності певних функцій у просодії до закріплення за просодією списку функцій, що включають соціолінгвістичні характеристики, індивідуальні особливості мовлення. Все ж переважаючим є підхід, за яким інтонація має функціонально значущий статус, більш того, багато дослідників вважають передачу емоційно-модального ставлення мовця до повідомлюваного однією з основних функцій просодії.

Фонетистами виявлено, що як звуковий засіб мови, який має певні значення, просодія може міняти смисл висловлювання, характер синтагматичного членування, оформлення комунікативного типу, може передавати модальну направленість, емоційну насиченість висловлювань. Зокрема, за допомогою просодії одне й теж речення може нести в собі зовсім різні, навіть прямо протилежні суб'єктивно-модальні значення [12]. До складу функцій просодії входять чотири основні функції інтонації, виділених у роботах В. В. Виноградова, Л. Р. Зіндера, Т. М. Ніколаєвої, Н. Д. Светозарової: 1) граматично-синтезуюча; 2) розчленовуюча на синтагми; 3) предикативна; 4) модально-диференціююча [13, 14]. Заслуговує на увагу й те, що В. А. Артемов, вирізняючи комунікативну, синтаксичну, логічну і модальну функції просодії, розвиває далі вчення про модально-емоційну роль просодії в тісному зв'язку з лексичними й граматичними засобами мовленнєво-виразності [15].

Недостатньо розробленим є й загальноприйнятий апарат семантичного аналізу просодичних засобів в інтонаційній системі мови [16]. Лінгвісти вважають за доречне розглядати використання підходу, який базується на понятті морфізма категорій з іншими підсистемами мови, семантична інформативність яких є достатньо вивченою (фонетичні засоби сегментного рівня з граматичними і лексичними засобами мови) [17]. Саме проведення аналізу, що ґрунтується на ізоморфізмі (принцип тотожності певних об'єктів, явищ; відповідність їхніх складників, виявів тощо [18], наслідком якого є певна відповідність між одиницями різних підсистем), дозволяє виявити механізми кореляції просодичних маркерів при передачі суб'єктивно-модальних відносин у мовленні.

Незважаючи на специфіку використання конкретних рівнів мови для вираження суб'єктивно-модальних значень, в основному в досліджуваних українській та англійській мовах, формальні засоби збігаються. У той же час в обох мовах вагоме значення мають фонетичні засоби вираження суб'єктивної модальності у мовленні.

Просодія як обов'язковий елемент будь-якої мовленнєвої одиниці бере безпосередню й активну участь в організації усних текстів та їх окремих компонентів, відіграє значну роль "у донесенні економно та адекватно необхідної інформації до слухача" [10: 124]. Нагадаємо, що теоретичні основи експериментально-фонетичних досліджень розглядаються під кутом зору функціонального підходу, метою якого є вивчення функціонування тих чи інших одиниць фонетичного рівня

мови, реалізація їх функцій у вираженні смислу, встановлення їх ролі під час актуалізації мовцем певних намірів, ставлень, емоцій у різних ситуаціях спілкування [10].

Оскільки просодія є універсальним засобом передачі суб'єктивно-модальних значень різносистемних мов, й у разі не задіяності лексично-граматичних засобів суб'єктивна модальність в мовленні виражається сукупністю просодичних параметрів, провідним серед яких виявляється мелодика [3].

Н. В. Ярцева під просодією розуміє (від гр. *prosodia* — наголос, приспів) систему фонетичних засобів (висотних, силових, часових), що реалізується в мовленні на всіх рівнях мовленнєвих сегментів (склад, слово, словосполучення, синтагма, фраза, надфразова єдиність, текст) [6: 303].

Як відомо, при аналізі формальних засобів інтонації розглядаються основні компоненти просодичного оформлення висловлення. Під час вирішення фонетистами проблеми виділення компонентів інтонації запропоновано різні підходи до визначення якісних і кількісних ознак окремих компонентів.

Нагадаємо, що численні визначення компонентів просодії віддзеркалюють дві основні тенденції при трактуванні її засобів у різносистемних мовах: 1) Д. Джоунз, Г. Палмер, И. Уорд, Л. Армстронг та ін. трактують просодію як зміни висоти тону, тобто виділяють мелодику як її основний і єдиний компонент і 2) Л. К. Цеплітіс, Д. Бразил, В. О. Васильєв, А. М. Антипова, Л. Р. Зіндер та ін. трактують просодію як складне ціле, до якого поряд із мелодикою входять інші компоненти.

З погляду другої тенденції, більш адекватної щодо сутності описуваного явища в українській та англійській мовах, мовленнєва інтонація визначається як сукупність системно зумовлених просодичних характеристик. Відносно виявлення кількості компонентів, які слугують для визначення якісних ознак, немає чіткої одностайності поглядів фонетистів. Зокрема, сюди причисляють мелодику; темпоральні характеристики, серед яких різні фонетисти виділяють темп, тривалість, паузацію; інтенсивність; наголос, ритм, тембр, гучність [19; 20]. Зазначимо, що опис взаємодії компонентів на перцептивному рівні базується на певній суб'єктивності аудиторської оцінки їхніх характеристик. У той же час варте уваги те, що при визначенні акустичних корелятивів кількісних ознак окремих компонентів більшістю лінгвістів виділяються частотні елементи, інтенсивність, тривалість,

темпоральні характеристики. Тобто під виділенням провідних компонентів інтонації розуміють складну єдність, що має комплексний характер і ґрунтується на інтегрованому розгляді просодичних характеристик мовлення як єдиного цілого. Л. А. Кантер стверджував, що кожний просодичний елемент — це підсистема інтонаційної системи й що кожна з підсистем припускає подальше членування, тому, наприклад, у межах мелодійного компонента можна виділити підсистеми термінальних тонів, шкал, передтактів тощо [21].

Отже просодія, як система супрасегментних компонентів звукового складу як в українській, так і в англійській мовах, виражається в темпі, тембрі голосу, ритмі, гучності, тоні, мелодиці, паузації. Також виділяють такі акустичні компоненти просодії: 1) частоту основного тону (висотний або мелодичний компонент); 2) інтенсивність (динамічний компонент); 3) тривалість або темп (темпоральний компонент); 4) паузи; 5) тембр [22; 23; 14; 3; 17].

Так як компоненти просодії функціонують у межах інтонаційної групи або синтагми та фіксуються у: передтакті, такті, шкалі, ядерному тоні, затакті, тому необхідно брати до уваги те, що модифікації кожного складника інтонаційної групи викликають відповідні зміни у вираженні суб'єктивно-модальних відносин, зумовлених змінами характеристик таких компонентів: 1) мелодійного компонента: тонального рівня, діапазону, регістру, інтервалу та швидкості змін напрямку тону; 2) наголосу (ступеня його лінгвістичної релевантності); 3) ритму; 4) гучності; 5) темпу та паузації; 6) тембрального забарвлення.

Погоджуючись із тим, що найважливішим компонентом просодії є мелодичний компонент, що має максимальне функціональне навантаження та найбільш чітко сприймається на слух [14], потрібно зазначити його обсяг. А саме, розрізняють тональний рівень, діапазон, тобто мінімальне й максимальне значення основної частоти звукового ряду досліджуваного відрізка мовлення, інтервал, тобто співвідношення звуків за висотою, за кількістю коливань або тривалості їх звукових хвиль, швидкість і напрям зміни руху тону. Крім того, висотні характеристики мають свою систему знаків, яка дає змогу фіксувати їх на письмі, але тільки частково. З усіх сегментів синтагми за висотним компонентом найбільш яскраво виділені шкала та ядро. Зрозуміло, що тип і рівень шкал відіграють суттєву роль під час передачі модальних значень.

Ще одним із компонентів просодії є гучність звучання мовного сигналу, яка визначається інтенсивністю звука, у зміні якої беруть

участь частотні та часові характеристики [15, 8–9]. Нагадаємо, що на акустичному рівні гучність і наголос мають спільний корелят — інтенсивність, але класифікація типів наголосу й гучності, що функціонують у лінгвістиці, є різними за складом і структурою елементів. Так, наголос існує у формі синтагматичного, логічного й емпатичного типів і має певне значення як для тлумачення логіко-сміслової структури речення, так і для визначення його модальної спрямованості.

Також характерний для усіх індивідів темпоральний компонент просодії є релевантним для передачі модальних значень. Так як тривалість вимовляння сегментів фрази пов'язана з темпом мовлення, при цьому між тривалістю та темпом існує обернено пропорційний зв'язок: чим більша тривалість елементів мовленнєвої одиниці, тим менша кількість їх вміщується в одиницю часу. Особливою є роль тембральних характеристик мовлення індивіда при передачі модального чи емоційного значення. Інтонаційний тембр як “спектральний елемент” [24], “якість голосу” [20] відмічається постійною характеристикою висловлення й слугує своєрідним фоном, що доповнює мелодичний компонент та передає певну мовленнєву інформацію.

Підсумовуючи, скажемо, що способи вираження суб'єктивно-модальних значень у різносистемних мовах різноманітні, при тому специфічною особливістю системи засобів вираження суб'єктивно-модальних значень є те, що ці засоби, як правило, виступають у тісному взаємозв'язку. Кожна мова зберігає свою специфіку в творенні суб'єктивно-модальних форм, у той же час відмінності у конкретних засобах вираження та їхньому комбінуванні фактично не впливають на загальні основи існування категорії суб'єктивної модальності. Основним є те, що значний вплив справляє співвідношення аналітичності й синтетичності в мові. Перша вносить більше число багатозначних форм та створює їхню більшу залежність від синтаксичної позиції, контексту чи ситуації спілкування. Друга за рахунок більш розвинутих морфологічних форм слів менш залежить від синтаксичного оточення слова. Щодо ролі просодії у передачі суб'єктивно-модальних значень, то вона обумовлена функціональним значенням, яке виконує у мовленні. Так як однією з форм мовленнєвого спілкування є усне мовлення, матеріальна база якого представлена звуковими хвилями, саме тому усне мовлення пов'язане з величезними інтонаційними можливостями, що продовжує викликати пильний інтерес лінгвістів на сучасному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мелишкевич С. В. Семантика французских частиц / С. В. Мелишкевич // Вестник Киевского ун-та. Романо-германская филология. — 1989. — № 6. — С. 43–54.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. — М., 1995. — С. 44–43.
3. Златоустова Л. В. Общая и прикладная фонетика / Л. В. Златоустова. — М.: МГУ, 1997. — 415 с.
4. Королева Т. М. Механизм взаимодействия лингвистических средств при передаче модальных значений / Т. М. Королева // Мовознавство. — 1989. — № 2. — С. 55–58.
5. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності [Електронний ресурс]: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / В. М. Ткачук. — Донецьк, 2002. — 19 с. Режим доступу: www.lib.ua-ru.net/inode/3977.html
6. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — С. 303.
7. Філософський енциклопедичний словник / Редкол.: В. І. Шинкарук та ін. — К.: Абрис, 2002. — 746 с. 371
8. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. — Эдиториал УРСС, 2004 г. — 432 с.
9. Вязанкіна А. М., Гусейнова О. М. Морфолого-синтаксичні засоби вираження припусково-імовірної модальності / А. М. Вязанкіна, О. М. Гусейнова // Іноземна філологія: Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2000. — Вип. 28. — С. 9–14.
10. Калита А. А. Система фонетичних засобів актуалізації смислу висловлювання (експериментально-фонетичне дослідження англійського емоційного мовлення): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.04 “Германські мови” / А. А. Калита. — К.: Б/в, 2003. — 32 с.
11. Смушинська І. В. Рівні формування та вираження суб'єктивної модальності художнього тексту / І. В. Смушинська // Іноземна філологія: Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2000. — Вип. 28. — С. 72–77.
12. Вус Наталія. Засоби формування та вираження суб'єктивно-модальних значень у польській мові [Електронний ресурс] / Наталія Вус. — 2003. — С. 192–202. — Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/slavyistyka/n53/019.pdf>
13. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов // Труды института русского языка. — М., 1975. — С. 52–87.
14. Зиндер Л. Р. Общая фонетика / Л. Р. Зиндер. — М.: Высш. шк., 1979. — 311 с.
15. Артемов В. А. Метод структурно-функционального изучения речевой интонации / В. А. Артемов. — М.: МГПИИЯ, 1974. — 160 с.
16. Так В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков: учеб. для пед. ин-тов по специальности № 2103 “Иностр. яз.” / В. Г. Так. — М.: Просвещение, 1983. — 287 с.
17. Корольова Т. М. Интонация модальности в звучащей речи / Т. М. Корольова. — К.; Одесса: Выща шк. Головное изд-во, 1989. — 147 с.
18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
19. Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации / Л. К. Цеплитис. — Рига, 1974. — С. 67–82.
20. Антипова А. М. Система английской речевой интонации / А. М. Антипова. — М.: Высшая школа, 1997. — 131 с.

21. Кантер Л. А. Системный анализ речевой интонации / Л. А. Катнер — М.: Высшая школа, 1988. — 130 с.
22. Бондарко Л. В. Основы общей фонетики / Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, М. В. Гордина — М., СПб.: Academia, 2004. — 160 с.
23. Бровченко Т. О. Фонетика англійської мови (контрастивний аналіз англійської та української вимови): Підручник: 2-ге вид. / Т. О. Бровченко, Т. М. Корольова. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — 300 с.
24. Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации / Л. К. Цеплитис. — Рига, 1974. — С. 67–82.

Стаття надійшла до редакції 07.08.13